

Pagrindinių darybos būdų skyrimo klausimu

ANTANAS SMETONA

Vilniaus universitetas

This article deals with problems of the classification of derivational devices in Lithuanian. The classifying procedure proposed here is based on the general principles of scientific classification laid down in the international standard “Terminology Work – Principles and methods” (ISO 704:2000(E)). In accordance with this methodology, the different types of oppositions occurring in the derivational system are empirically established, and the features underlying the oppositions are classified. On the basis of these features a system of notional relationships is established and a schema is drawn of the main derivational devices of Lithuanian. The feature diagram and the notional schema show that the relationships between the main derivational devices are considerably more complex than hitherto assumed, and that rather than attempting one general and abstract classification one should set apart the individual features underlying derivational oppositions and classify derivational types according to each separate feature.

1. PROBLEMOS ESME

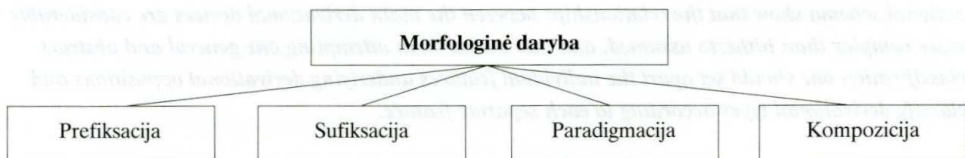
Žodžių darybos teorijoje keliamas klausimas, kiek žodžių darybos būdų yra kalboje. Paprastai tradiciškai skiriami keturi pagrindiniai lietuvių kalbos žodžių darybos būdai: prefiksacija, sufiksacija, paradigmizacija ir kompozicija (Urbutis 1978: 283–288; Morkūnas, par., 1999: 140; Keinys 1999: 22–23). Grafiškai jų santykius galima išreikšti maždaug taip (1 schema):

1 SCHEMA. TRADICINĖ DARYBOS BŪDŲ KLASIFIKACIJA

Toks skaidymas visiškai įmanomas, suprantamas, jei neatsižvelgtume į šiuokius tokius prieštaravimus. Pirmiausia krinta į akis pirmasis klasifikavimo kriterijus – visiškai logiška įsivaizduoti, kad derivacija nuo kompozicijos skiriama pagal pamatų kiekį. Tačiau juk morfologinės darybos atveju į pirmą planą turėtų eiti darybos formantas: „Išskiriant darybos būdus, žiūrima tik darybos formanto bendrojo pobūdžio“ (Urbutis 1978: 283). Ir kaip kompoziciją susieti su darybos formanto klasifikaciniu kriterijumi? Arba aiškinama: „Pagal tai, ar darinys padarytas iš vieno pamatinio žodžio su kuriuo nors afiksu..., ar sudurtas iš dviejų žodžių, skiriama vedyba ir dūryba“ (Keinys 1999: 22) – klasifikacijos pagrindas aiškiai ne vieno pamato, vadinasi, ir pati klasifikacija yra nemokslinė. Kitas netolygumas – į vieną klasifikacinę grupę patenka aiškiai ne tos pačios prigimties reiškiniai: *negeras* : *geras*, *poilgis* : *ilgas*, *begalvis* : *galva*. Kita vertus, į pirmą planą iškėlus darybos formantą, keturių darybos būdų sugretinamas iškelia naujų klausimų: „(1) sufiksacija, duodanti priesagų vedinių, (2) prefiksacija, duodanti priešdėlių vedinių, (3) paradigmacija, duodanti galūnių vedinių, ir (4) kompozicija, duodanti dūrinių“ (ten pat). Grafiškai tai galėtų atrodyti maždaug taip (2 schema):

2 SCHEMA. KLASIFIKACIJA PAGAL DARYBOS REZULTATĄ

Čia įmanomas tik vienas bendras klasifikacijos pagrindas – darybos rezultatas (o ne darybos formantas). Tada neaišku, kaip tokia klasifikacija koreliuoja su darybos formantu ir darybos pamatu.

Taigi abejonių kyla pakankamai. Todėl svarbiausias klausimas – ar įmanoma logiškai ir kuo išsamiau bei sinkretiškiau apibūdinti tokį sudėtingą reiškinį kaip darybos būdai?

2. METODOLOGINIS PROBLEMOS SPRENDIMO PAGRINDAS

Kad ir kokia specifinė ar spekuliatyvi mokslo šaka būtų lingvistika, jos tyrimai turi vykti pagal bendruosius pažinimo ir mokslo teorijų dėsnius. Sąvokų analizės ir klasifikavimo principai glaustai išdėstyti tarptautiniame terminologijos standarte „Terminology work – Principles and methods“ (ISO 704: 2000(E)). Kadangi reiškiniai, įvardijami terminais *prefiksacija*, *sufiksacija*, *paradigmacija* ir *kompozicija*, yra sąvokos, sudarančios tam tikrą mikrosistemą, galima pamėginti remtis šiame standarte nurodyta sąvokų formavimo ir klasifikacijos metodika. Standarte nurodoma, kad pirmiausia empiriškai nustatomi skirtingai tarpusavyje susiję objektyvios tikrovės *objektai*, paskui iš jų *ypatybių* abstrahuojami jų esminiai *požymiai*, šie grupuojami pagal *požymių rūšis*. Tada iš esminių požymių aibės suformuojamas sąvokos *intencionalas*.

Pagal vienai *dalykinei sričiai* priklausančių sąvokų požymių skirtumus ir panašumus nustatomi santykiai tarp sąvokų, formuojamos sąvokų apibrėžtys ir kuriami sąvokų arba apibrėžčių pavadinimai – terminai. Kalbamu atveju ir terminai, ir objektai gana aiškūs. Straipsnio tikslas – pagal nustatytus ir sugrupuotus požymius atskleisti tikruosius darybos būdų santykius, suklasifikuoti sąvokas pagal vienodus kriterijus.

3. LIETUVIŲ KALBOS ŽODŽIŲ DARYBOS BŪDŲ NUSTATYMAS

Kalbamos srities objektyviai tikrovėje egzistuojantys objektai galėtų būti skirtingos darybos opozicijos. Jos yra apskritai „atrama žodžių darybos analizei“, o jų komponentų (pamato, darinio, formanto) tipų skirtumai (Urbutis 1978: 65–66) galėtų būti analizės ir klasifikacijos pamatas. Taigi pasirenkame empiriškai nustatomas skirtingų darybos būdų opozicijas: *namelis* : *namas*, *stalius* : *stalas*, *grėbliakotis* : *grėbliokotas*, *begalvis* (adj.) : *be galvos*, *eiti* : *nueiti*, *apygeris* : *geras*. Darybos opozicijos požymių rūšis nustatome tokias: pamato tipas, darybos formanto tipas, darinio tipas. Šių opozicijų elementus ir požymių rūšis surašome į lentelę (1 lentelė). Taip lengviau palyginti ir nustatyti, kas šias opozicijas vienija ir kas skiria.

1 LENTELĖ. TIKROVĖS OBJEKTŲ – DARYBOS OPOZICIJŲ POŽYMIAI

<i>Pamatas</i>	<i>Pamato tipas</i>	<i>Formantas</i>	<i>Formanto tipas</i>	<i>Darinys</i>	<i>Darinio tipas</i>
<i>namas</i>	žodis	-elis	sufiksas (su fleksija)	<i>namelis</i>	sufiksatas
<i>eiti</i>	žodis	<i>pa-</i>	prefiksas	<i>paeiti</i>	prefiksatas
<i>stalas</i>	žodis	-us	paradigma	<i>stalius</i>	paradigmatas
<i>grėbliokotas</i>	junginys (tiesioginis)	-is	paradigma	<i>grėbliakotis</i>	kompozitas
<i>be galvos</i>	junginys (prielinksninis)	-is	paradigma	<i>begalvis</i>	prefiksatas
<i>geras</i>	žodis	<i>apy-</i> , -is	prefiksas (su fleksija)	<i>apygeris</i>	prefiksatas

Lentelėje pavartota keletas naujų terminų. Pirmiausia atkreiptinas dėmesys į darybos rezultato (darinių tipų) pavadinimus. Pirmiausia jų prirėkė todėl, kad įprasti terminai kartais visiškai neatspindi tikrovės. Pavyzdžiui, paplitusi nuomonė, kad „prefiksacija duodanti priešdėlių vedinių“. Pagal tokį teiginį ir *begalvis* derėtų laikyti priešdėlio vediniu. Deja, tai negali būti laikoma tiesa, nes (1) darybos pamatas yra ne

vienas žodis, o žodžių junginys (*begalvis raitelis : raitelis be galvos*), ir (2) jei ir išvelgtume čia prefiksaciją, niekaip negalėtume paaiškinti vienos bendrosios kalbotyros akšimos – prefiksas neturi transpozicijos funkcijos, t. y. darybos procesai turėtų vykti vienos kalbos dalies ribose. Tačiau čia matome, kad priešdėlinis būdvardis gaunamas iš daiktavardžio. Todėl geriau jį vadinti prefiksatu, o ne priešdėlio vediniu. Kiti darybos rezultatų pavadinimai pasidaromi pagal analogiją.

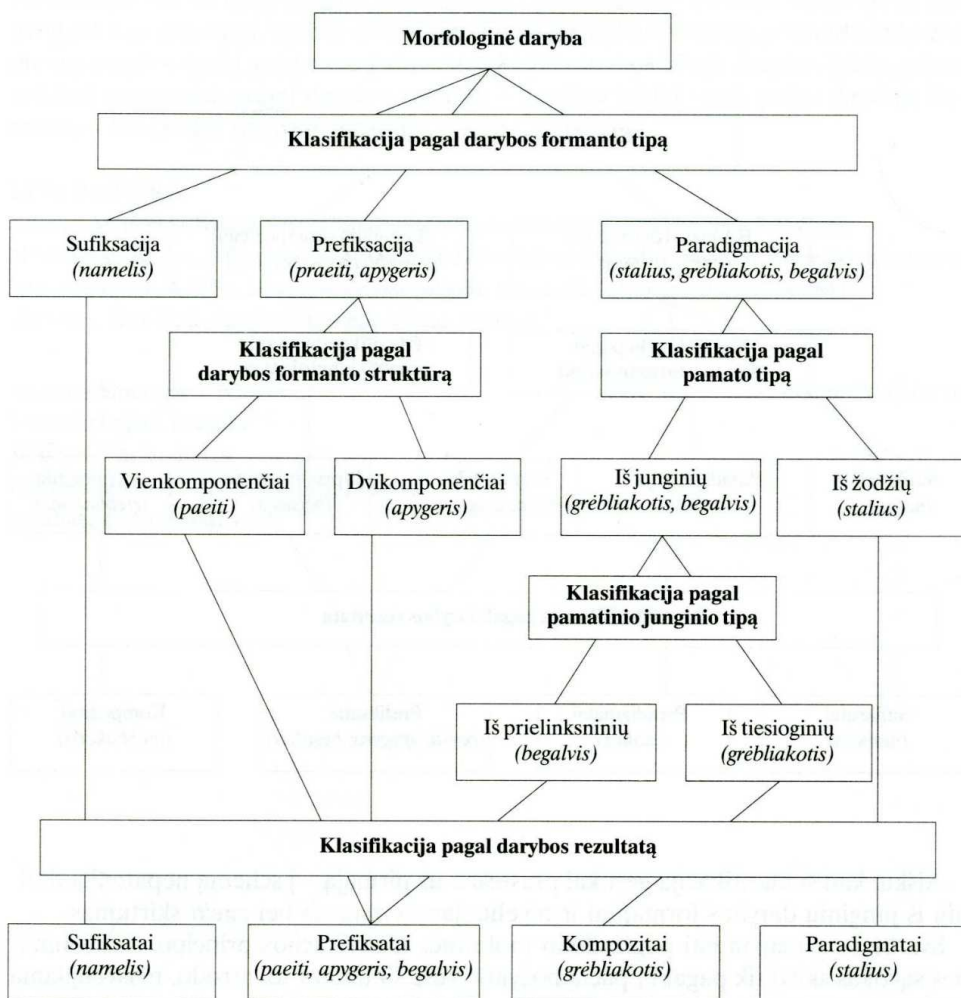
Apskritai kompozicijos ir paradigmacijos santykio klausimu yra gana išsamiai rašyta (Urbutis 1978: 284, Paulauskienė 1994: 64–63). Straipsnio autoriui nuoseklesnė ir įtikinamesnė atrodo Aldonos Paulauskienės pozicija. Tačiau ji dar reikalinga gilesnio pagrindimo. Šiame straipsnyje teikiama pagal ISO standartą padaryta ir, manytume, gana išbaigta pagrindinių darybos būdų klasifikacija būtent paremia pastarąją poziciją.

Dėl suprantamų priežasčių paradigmacijos darybos formantu laikoma fleksijų kompleksu išreiškiama paradigma, o ne pati fleksija. Kartais galima paradigmaciją mėginti suvokti kaip kamiengalio keitimą (tada ir darybos formanto klausimas būtų kitaip sprendžiamas), tačiau vargu ar tai tikslinga, nes kamiengalio keitimas nebūtinai yra daryba, o kai kuriais paradigmacijos atvejais nebūtinai turi keistis kamiengalis (*vilkžolė : vilko žolė*).

Nustatčius sąvokų požymius, galima pamėginti jų ryšius parodyti schema. Tokios požymių lentelės buvimas turėtų neleisti į vieną klasifikacijos lygmenį sudėti skirtingu pagrindu nustatytų požymių. Pirmiausia reikia apsispręsti, kokį požymį iškelti į priekį (nemanome, kad tai turi didelę reikšmę, tačiau galėtų reikšti, kad klasifikacijos autoriui tai yra svarbiausias požymis). Požymių pasirinkimo pirmumą galėtų lemti ir tolesnės klasifikacijos galimybės. Pavyzdžiui, pirmiau klasifikuojant darybos rezultato pagrindu, prarandama galimybė klasifikuoti toliau ir įtraukti kitus požymius.

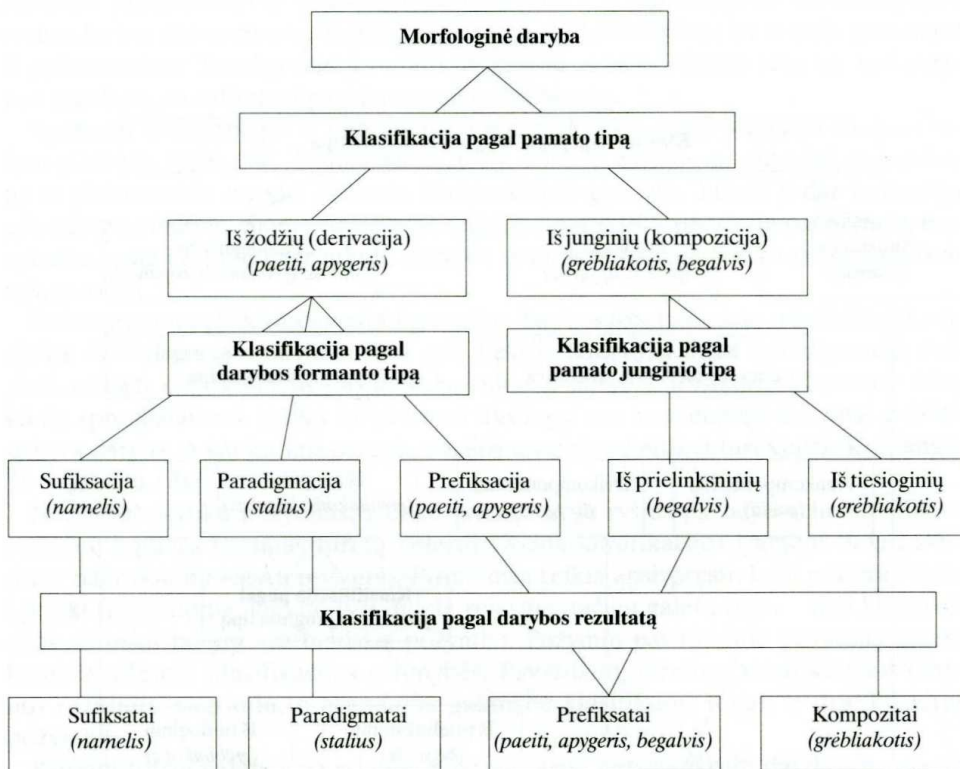
Kuriant toliau pateikiamą schemą, į pirmą planą nutarta iškelti darybos formanto tipą, nes tai greičiausiai yra morfologinės darybos būdų skyrimo pagrindinis kriterijus. Jis minimas visų autorių. Darybos tipo skiltyje matyti trys formantų tipai, išeina, skirtini ir trys darybos būdai – prefiksacija, sufiksacija ir paradigmacija. Paradigmacija savo ruožtu irgi nėra vienalytė – ją skiria darybos pamato tipas: žodis arba junginys. Dariniai, padaryti iš junginių, vėl yra dvejoji (matyt, todėl, kad ir junginių esama visokių) – du savarankiški žodžiai ir savarankiškas su nesavarankišku. Tai atskirti svarbu, nes savarankiško žodžio šaknis (ar kamienas), iš sintaksinės konstrukcijos patekusi į dūrinio kamieną, daugiau ar mažiau išlaiko savo leksinę reikšmę, o nesavarankiškas žodis, neturintis leksinės reikšmės, žodžio kamiene įprastai laikomas (virsta) priešdėliu. Ir pagaliau paskutinis klasifikacijos kriterijus – darinio tipas (darybos rezultatas). Klasifikacija pagal šį kriterijų irgi svarbi, nes parodo, kad tos pačios struktūros darinį (pvz., prefiksata) galima gauti skirtingais būdais, arba to paties formanto dariniai (pvz., paradigmacijos atveju), priklausomai nuo darinio pamato, gali atsidurti skirtingose darybos rezultatų grupėse. Taigi šie samprotavimai virsta schema, kur išsamiai parodoma lietuvių kalbos žodžių pagrindinių darybos būdų mikrosistema, kurios vienetų santykius ir hierarchiją lemia skirtingi darybos opozicijos struktūrinių elementų tipai.

3 SCHEMA. DARYBOS BŪDŲ KLASIFIKACIJA

Tai ne vienintelė įmanoma sąvokų santykių schema. Viskas priklauso nuo to, kokią požymių rūšį iškeliamo į pirmą planą. Jei pradėtume klasifikaciją, pavyzdžiui, nuo pamato tipo (žodžio ar junginio), schema būtų visiškai kitokia.

4 SCHEMA. ALTERNATYVI DARYBOS BŪDŲ KLASIFIKACIJA

Aišku, kad ši klasifikacija gerokai prastesnė už pirmąją – į schemą nepatenka darinių iš junginių darybos formantai ir niveliuojamas *apygeris* bei *paeiti* skirtumas.

Svarbiausia nepamiršti pagrindinio mokslinės klasifikacijos principo – ekvonomines sąvokas skirti tik pagal tą pačią požymio rūšį. O būtent to, atrodo, neišvengiama tradicinėse pagrindinių darybos būdų klasifikacijose.

4. APIBENDRINIMAS

Lietuvių kalbos žodžių darybos sistemoje funkcionuojančių pagrindinių darybos būdų samprata tradiciškai gerokai supaprastinta. Toks paprastinimas neatskleidžia darybos opozicijos struktūrinių elementų skirtingų tipų vaidmens darybos procese, tų elementų tarpusavio santykių, net nuklystama į klasifikaciją ne vienu pagrindu. Pasielkus tarptautiniame standarte ISO 704 išdėstytus terminologinio darbo principus, galima labai sėkmingai nustatyti darybos opozicijos pamato, darinio ir darybos

formanto esminius požymius ir pagal juos sukurti pagrindinių darybos būdų schemas, parodančias darybos būdų įvairovę ir sudėtingumą daug tiksliau už tradicines. Didžiausias tokios klasifikacijos pranašumas – akivaizdžiai atskleidžiamas faktas, kad neegzistuoja abstrakti, apibendrinta, atsieta nuo darybos opozicijos struktūrinių elementų darybos būdų samprata. Į klausimą, kiek lietuvių kalboje darybos būdų, galimi net keli atsakymai: pagal darybos pamatą – darybos būdai vieni, pagal darybos formantą – kiti, pagal darybos rezultata – treči.

LITERATŪRA

- KEINYS, St. 1999: *Bendrinės lietuvių kalbos žodžių daryba*, Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
 MORKŪNAS, K., par., 1999: *Lietuvių kalbos enciklopedija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
 PAULAUŠKIENĖ, A. 1994: *Lietuvių kalbos morfologija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
 URBUTIS, V. 1978: *Žodžių darybos teorija*, Vilnius: Mokslas.

Antanas Smetona
 Lietuvių kalbos katedra
 Vilniaus Universitetas
 Universiteto g. 5, 01122 Vilnius, Lietuva
 antanas.smetona@flf.vu.lt

Gauta 2005 08 05